

„Nem wurlitzer a verkli...”

Zeneautomaták és vándorzenészek nyomában

Színes égők világítják meg a füzérekkel, ezüst- és aranygömbökkel díszített karácsonyfát az adventi vásáron. A finom szegfűszeges, fahéjas mézeskalács illata, apró csengőcskék hangja és Mozart Kis éji zenéje idézi meg a közelgő ünnep bensőséges, meleg hangulatát. De nicsak! Ki szólaltatja meg ezt a gyönyörű dallamot, ami pár percre elvarázsolja a járókelőket? Egy hosszú, fekete köpönyegbe burkolózott verklis tekeri szépen festett, faládkáját.

De rég is volt, amikor még ellepték a verklisek a várost! Mennyire régen? Honnan származik a verkli, s egyáltalán mióta ismerjük a zeneautomatákat? Kérem a kedves Olvasót, helyezkedjen el kényelmesen és tartson velem egy kis időutazásra.

A toronyóráktól a wurlitzerig

A zeneautomaták eredete a régmúltra tekint vissza, hiszen már az ókori görögök, egyiptomiak és az arabok is ismerték a Közel-Keleten. Európába éppen arab közvetítéssel kerültek. A XIII-XIV. századból származó muzsikáló, harangjátékokat megszólaltató toronyórák is zenegépek. Vannak közöttük olyanok, amelyeken színes, mozgó és forgó alakok is megjelentek, s gyakran kisebb jeleneteket is eljátszottak. A reneszánsz korában főként Német- és Olaszországban terjedtek el az önműködő harangjátékok.

A zeneautomaták fejlesztésében fontos szerepet játszott Athanasius Kircher jezsuita páter, a felvilágosodás korában élt sokoldalú tudós. Egy türingiai kis faluban, Geisában született. Bécsben a császár matematikusa, majd Rómában a fizika, matematika és a keleti nyelvek professzora volt. Mintegy ötven könyvet írt (többek között matematikáról, mágnességéről, geológiáról, de régészetről és zenéről is).

A zenélő automatákkal „*Musurgia Universalis Sive Ars Magna Consoni et Dissoni*” című művében foglalkozott, melyben részletesen bemutatta a Villa Aldobrandini víziorgonáját. Ennek alapján építették meg a római Quirinale-székesegyházban a világ első automata orgonáját, ami több mint száz évig működött.

Az ebben a könyvben ismertetett hordozható zenegép is ösztönzőleg hatott a kor emberére. Nemcsak templomokban használták, hamarosan meghódította a gazdag polgárok otthonait is. Miért? Mert életmódjukban igyekeztek másolni a társadalmi ranglétrán fölöttük lévő nemességet, főnemességet, akiknek palotáiban – főként Németalföldön – akkoriban terjedtek el az asztali orgonák. Ezek egy részét – ma már talán furcsán hangzik – énekes madarak tanítására használták.

A tizenkilencedik században vett nagy lendületet a zeneautomaták gyártása. Johann Nepomuk Mälzel és Leonhard Mälzel Panharmonikonjára a barátjuk – és egy ideig üzlettársuk –, Beethoven is írt darabokat. Drezdában a Kauffman család a maguk építette zenegépnek a Symphonion nevet adta.

Német földön sorra alakultak a verkligyárak is (a Bruder-, a Richter- és a Schlemmer-cég). Európában a legismertebb ilyen üzemek alapítói között gyakran

Hupfeld-Phonoliszt

találkozunk olasz nevéekkel. Gavioli és Gasparini például Párizsban, Fassano és Pirolli Belgiumban, Chiappa Londonban, Bacigalupo pedig Berlinben hozta létre gyárát. Utóbbi nevéhez több újítás is fűződik, mint pl. a papírszalagos vezérlésű orgona.

Hollandiában Leon Warnies orgonák bérbeadására szakosodott. Ő volt az első, aki zenegépeket kölcsönzött. Verklisjei igen díszesek és nagyméretűek voltak, melyeket háromkerekű taligán szállítottak. Az ilyen típusúakat Hollandia és Németország utcáin lehetett látni.

Ludwig Hupfeld is nagy karriert futott be. Lipcsei gyárában már a huszadik század elején több mint ezer főt foglalkoztatott. 1907-ben készítette el a *Phonoliszt-Violinát*, ami a világ első automata hegedűje volt, de a zongorát is helyettesíthette. Hupfeld a hangszer nevében az általa nagyra tartott Liszt Ferencnek állított emléket.

Miután Hupfeld üzeme egyesült a *Rönisch* zongoragyárral, egymás után nyitotta meg a fiókjait Európa-szerte. Később a *Zimmermann AG*-vel is összeolvadt. (Belőlük nőtte aztán ki magát a hajdani keleti blokk egyik legnagyobb hangszergyára, a *Piano-Union Lipcse*.) A gazdasági válság idején abba hagyták a zeneautomaták gyártását. Hangszereken kívül rádiók, lemezjátszók színesítették termékpalettájukat.

Amerikában a német születésű Rudolf *Wurlitzer* ért el hatalmas üzleti sikereket a nevét viselő zenegéppel, mely pénzérme bedobása után játszotta le a kiválasztott zeneszámot.

A kintornások élete

Valószínűleg leleményesség és vállalkozó szellem is kellett ahhoz, hogy valaki felfedezze a verkleiben a pénzkereseti lehetőséget. Hol és mikor szólalt meg az első verkli az utcai járókelők előtt? Ezt bizony homály fedi, mint azt is, hogy ki szólaltatta meg először.

Vándorzenészek már a verkli megjelenése előtt is járták a falvakat, városokat. Hegedűvel, tekerőlanttal, fúvós- és más hangszerekkel szórakoztatták a nagyérdeműt.

Hogyan tudtak belőle megélni? Nehézkesen. Még a települések állandó alkalmazásában álló, nagyobb társadalmi elismertségnek örvendő toronyzenészeknek sem volt gondtalan az élete. Ha valahol fölütötte a fejét a „vörös kakas”, akkor félrevert haranggal vagy egyéb hangjelzéssel adták a lakosság tudomására a veszedelmet. Munkaköri kötelezettségük kellemesebb része volt a multságokon történő és az ünnepi, báli zeneszolgáltatás. Sok helyen még céhekbe is tömörültek. Munkájukért nemcsak fizetést kaptak, hanem még szállást is biztosítottak nekik.

Sokkal mostohább sors jutott azonban kollégáiknak, a társadalom által igencsak lebecsült, az alsóbb rétegekhez tartozó vándorzenészeknek. Minden napjaikat állandó létbizonytalanságban, kiszolgáltatottságban és veszélyben töltötték. Miért? Mert törvényen kívüliek voltak, semmilyen jogszabály nem védte meg őket. Földönfutóként, kegyelemkenyéren éltek. A városok, falvak lakóinak jóindulatán múlott, hogy befogadták-e őket, adtak-e nekik szállást és ételmezt. Ha nem, akkor bizony igen gyak-

ran éhen haltak, esetleg megfagytak a zord télen, vagy kifosztották őket útközben. Sokszor arra kényeszerültek, hogy a létfenntartásuk érdekében lopjanak. Emiatt igen rossz hírük volt. Csak keveseknek adatott meg a kiemelkedés lehetősége. (Egy sikeres vándorzenészt azonban a magyar történetírás is számon tart: *Tinódi Lantos* Sebestyént, aki paraszti sorból származott. Lanttal járta az országot, s mivel igen magas színvonalon muzsikált, nagyon népszerű volt.)

Magyarországon is csak kevesen adták a fejüket erre a szakmára. Miért? Az említett tényeken túl talán azért is, mert a foglalkozásuk szerint a mutatványosok közé sorolt vándorzenészek helyzetét, egy XIII. század végi budai zsinati határozat is nehezítette. Ennek értelmében egyházi személyeknek távol kellett tartaniuk magukat „mindennemű tisztességtelen üzemeltetőktől”, azaz tőlük is.

A XV. század elejéről származó *Budai Jogkönyv* alapján, a zenészeket, így a vándormuzsikusokat a városi társadalom legalsó rétegéhez (az utcalányok, rakodómunkások, napszámosok és vízfordók közé) számították.

A zenészek egyházi ünnepeken kötelesek voltak a templomok környékén muzsikálni. Amennyiben ezt elmulasztották, úgy a városok kitiltották őket.

Később sem volt sokkal kellemesebb a soruk. Egy XVI. század elején kiadott rendelet, például megtiltotta a polgároknak, hogy szállást adjanak a „csavargók cimboráinak” nevezett muzsikusoknak. Ez az előírás vonatkozott a koldusokra, a csavargókra és az utcalányokra is.

A polgárok azonban többnyire „behunyták a szemüket” és megtúrták őket, hiszen örültek, ha valaki szórakoztatta őket egy kicsit a szürke hétköznapokon. Az egyház viszont sokáig továbbra is ellenséges volt velük: egyenesen az ördögöt látta bennük. Sem-

Zenélő
vurstli

milyen templomi szolgáltatásban, még esketésben, keresztelésben sem részesülhettek. A legmostohább időjárási viszonyok közepette sem esett meg rajtuk a szívük. Szállást, de ételmezt sem adtak nekik, a hívők számára pedig tiltották zenéjük hallgatását.

A kintornások elismertsége még csekélyebb volt, hiszen ők is a zenészek társadalmához tartoztak, másrészt a verklik megszólaltatásához ráadásul semmilyen zenei ismeret nem is kellett. Éppen ezért igen kevés írásos emlék, képi ábrázolás született róluk, pedig a barokk korban már a mindennapi élet szereplői voltak. A fennmaradt írásos források leginkább hírhozóként tesznek említést róluk. Ahogy járták a vidéket, ők szállították ugyanis a híreket egyik helyről a másikra, ők tudósítottak az izgalmasabb eseményekről, így elégítvén ki az emberek hírigényét.

Mária Terézia korában már oly sok verklis működött, hogy határozatlan szabályozta, ki üzheti e mesterséget. Akkoriban a Habsburgok gyakran háborúztak, így megnőtt a hadisebesültek és hadirokkantak száma. Nekik kívánt kedvezni az uralkodónő: csupán ők foglalkozhattak utcai zenéléssel, hogy magukat és családjukat fenntarthassák.

Hol szólaltatták meg kintornáikat? Eleinte – a kezes verkli megjelenése előtt – úgy járták a vidéket, hogy a hátukon vitték a rendkívül súlyos zenegépet, valamint a „házukat”, a főző edényeket, szegényes, rongyos ruháikat és lábbelijüket is. Gyakran segítők szegődtek melléjük, akik átvettek a terheikből, és kalapoztak is, miközben a verklis a kecskelábra állított zenegépet megszólaltatta. Sok esetben a lakodalmakban és a bálókban is verklisek szolgáltatták a talpalávalót, elvégre olcsóbbak voltak, mint a zenekarok.

A XIX. században a legtöbbjük már a városokban dolgozott, fölhagyott a vándor életmóddal. Akkoriban Európa több városában is – de főként Bécsben –, a vendéglő-, kávézó- és szállodatulajdonosok szívesen állítottak föl tánczene-organákat a betérők mulattására. A többemeletes bérházak udvarán a köszörűsök, „edényfoltozó” drótos tótok és vándorárosok mellett a vándorzenészek, így a verklisek is megjelentek. Zenegépüket ekkor már kerekeken tolták.

Az ipar fellendülésével – kenyérkereset reményében – egyre több szegény család települt meg Budapesten is. Főként a külvárosban laktak. Anyagi helyzetük nem tette lehetővé, hogy színházba, hangversenyre járjanak. A házhoz menő verklisek révén ismerkedtek meg az akkor divatos *Strauss-* és *Verdi-*zenékkal. Szórakozni a vásárokból és a búcsúkból jártak, ahol az árusokon és mutatványosokon kívül a verklisekkel is találkoztak. Akkoriban nagy divat

Gramofonok a múzeumban

volt a képmutogatás, azaz történetek elmesélése képek segítségével, amit gyakran szintén verkli kísért. A vándorszínészek előadásait is azzal színesítették. A *Városligetben* és a *vurstliban* is állandó helyvel rendelkeztek a verklisek. Ennek köszönhetően jövedelmük is biztosabb volt, mint a városban mozgó kolégáiknak.

A kintornások létszáma egyre jobban megemelkedett. Ezért a múlt század elején egy belügyminiszeri rendelet rendőrhatalósági engedélyhez kötötte a szakma gyakorlását. Csak vagyontalan, magyarországi személyek kaphattak – legfeljebb négy hónapra és meghatározott területre – működési engedélyt.

Érdekes, hogy míg nálunk a szegények sorából kerültek ki e hangszer üzemeltetői, addig Nyugat-Európában akkortájt ez már másképpen volt. A verkli működése a technikai fejlődésnek köszönhetően egyre bonyolultabbá vált, megszólaltatása, javítása is egyre nagyobb tudást igényelt (márpedig használói rendszerint saját maguk hárították el gépeik hibáit). A hangszer ára is borsosabb lett. Egyrészt a fejlett technika, másrészt a díszes kivitelezés tette azzá. A gyárak rájöttek, hogy nem mindenki tudja megfizetni, így gyakran már bérbeadással is foglalkoztak.

Milyen zenét szólaltattak meg a verklisek? Repertoárjuk a korok ízlésének megfelelően változott. Kezdetben indulókat, majd mű- és népdalokat játszottak. A háborús időkben a hazafias dalok voltak keresettek. Később megjelentek az operák és operettek kedvelt betétdalai is. A külföldi zeneszerzők művei mellett egyre szívesebben fogadták a magyar tárgyú muzsikát, illetve a hazai szerzők slágereit.

Mikor csendesültek el az utolsó verklik? A történelmi, társadalmi és technikai változásoknak köszönhetően áldozott le a kintornásoknak. A második világháború után egy-két évvel elvélve ugyan, de főként Budapesten még lehetett egy-egy verklit

hallani, az ötvenes évekre azonban már teljesen eltűnt a közterekről. Ma Európa több településén is, de csak múzeumokban találkozhatunk velük. Nem kell túl messzire mennünk, hiszen *Keszthely* belvárosában is található olyan kiállítóhely, ahol megtekinthetők.

A Surber Zeneautomata és Fonográf Múzeum

Surber úr verklivel

Különleges élményekben lehet része azoknak, akik Keszthelyen meglátogatják és „meghallgatják” a Magyarországon élő svájci házaspár rendkívül gazdag gyűjteményét.

Mit láthatunk és hallhatunk a kiállításon? A szebbnél szebb zenélő dobozok, órák, figurák, képek, zongorák és verklik segítségével a mechanikus zeneautomaták történetéről, működési elvéről kaphatunk átfogó kép- és hangélményt. Segítségükkel bepillantunk az elmúlt korok emberének ízlésvilágába, de kézműveseinek szaktudásába is.

A Múzeum egyik ritkasága a Hupfeld-féle Phonoliszt, melynek egyik papírhengere nem kisebb művész, mint *Dohnányi* Ernő előadásában szólaltatja meg Brahms „Magyar táncok” című művét. A kiállítás bővelkedik az *Edison* által feltalált és gyártott viasztekerces fonográfokban és *His Master's Voice* márkájú tölcséres lejátszóknak, lemezekben is. Rácsodálkozhatunk egy százéves diktafonra is, ami mind méretében, mind adathordozója jellegében különbözik a maiaktól, hiszen a diktált szöveget cserélhető viaszhengerre rögzítette. Bizonyára a nagymamák és nagypapák szíve is megdobban egy múlt századi, kivilágított vurstli-modell láttán. Amikor a körhinták forogni kezdenek, a hullámvasúton száguld a kocsi, vidám muzsika szól. Ki tud ennek ellenállni?

Nemcsak méretében, hanem képességeiben is lenyűgöző az a hatalmas verkli, amit Hollandiában készítettek, s több rézfúvóst, ütős hangszert, zongorát és automatát is megszólaltat. Terjedelme miatt külön teremben kapott helyet a múzeumban.

Miért kezd el valaki zeneautomatákat gyűjteni? Surber úr kisgyermekként kapott először ajándékba egy zenélő dobozt. Annyira megigézte őt a kis muzsikáló automata mechanikus szerkezete, külleme és kedves hangzása, hogy felnőtt korában lelkes gyűjtővé lett. Ez a szenvedélye – a látogatók örömeire – máig megmaradt. A Múzeum előzetes időpont egyeztetés alapján, vezetéssel látogatható. A Surber házaspár szívesen kalauzolja az érdeklődőket, be is mutatja a kultúrtörténet különleges darabjait.

Magam is megköszönöm a cikk elkészítésében nyújtott segítségüket és a nagyszerű tárlatvezetést.

Balázs Erzsébet

Surber Zeneautomata és Fonográf Múzeum

Keszthely, Jókai u. 5. Telefon: 30/602-6868

Honlap: www.musikautomaten-ungarn.eu

Felhasznált irodalom:

Mednyánszky Miklós: A kintorna (Fekete Sas Kiadó, Bp., 2006)

Látogasson el honlapunkra: www.nemzetisegek.hu